

ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НАРОДУ У ЗАКОНОТВОРЧОСТІ В УКРАЇНІ

PROSPECTS OF PEOPLE'S RIGHTS IMPLEMENTATION IN LEGISLATION IN UKRAINE

Голдовський А.Г., аспірант

*Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена аналізу стану та перспективи реалізації права народу у законотворчості в Україні.

В процесі дослідження було визначено, що в наш час відсутня єдність наукового середовища стосовно граничних меж такої участі народу. Дискусії стосовно різновидів та форм відводять наукове середовище в бік від вирішення ключової проблеми – формування теоретико-методологічного базису доктринального закріплення та практичного втілення в нормах законодавства права народу на участь у законотворчості в Україні;

З'ясовано, що еволюція наукової думки в аналізованій сфері демонструє укріплення позиції розширення форм участі народу, оскільки сама така участь є елементом національної правосвідомості, а народовладдя елементом національної ідеї та цивілізаційного вибору української нації. Доведено, що через це наукові пошуки доцільності та обґрунтованості участі народу в аналізованому процесі необхідно змінити вектор в напрямку розробки критеріїв предметності та вимог до алгоритму практичної реалізації такої участі;

Крім того, на основі існуючих наукових праць щодо проблематики дослідження було визначено, що існує дві принципові полярні точки зору, а саме: розширення форм та механізмів участі народу в процесах законотворчості, як прояв демократизації суспільно-політичних процесів; збереження концепції парламентаризму та ролі парламенту, як єдиного правосуб'єктного органу законотворчості. У рамках нашого дослідження було схвалено першу точку зору, оскільки на наше переконання досягнення максимальної ефективності процесу законотворчості, а отже і подальшого правового регулювання суспільних процесів можлива за умови всебічної реалізації принципу правового плюралізму, що можливо за умови розширенню участі народу в процесах законотворчості;

Також було зазначено, що після Революції гідності відбулися відчутні трансформаційні процеси в науковому сприйнятті конституційно-правового інституту «право народу на участь у законотворчості».

Отже, на основі проведеного детального вивчення порушеної проблеми дослідження, було зроблені висновки, що сучасний стан теоретичного осмислення права народу на участь у законотворчості в Україні дав змогу сформулювати певне доктринальне підґрунтя для детермінації та змістовного наповнення цієї самостійної категорії конституційно-правової науки.

Ключові слова: законотворчість, народовладдя, референдум, право творення, права народу.

The article is devoted to the analysis of the state and prospects of realization of the right of the people in law-making in Ukraine.

In the course of the research it was determined that in our time there is no unity of the scientific environment regarding the limits of such participation of the people. Discussions on varieties and forms divert the scientific community away from solving a key problem – the formation of theoretical and methodological basis for doctrinal consolidation and practical implementation in the law of the people's right to participate in lawmaking in Ukraine;

It was found that the evolution of scientific thought in the analyzed field demonstrates the strengthening of the position of expanding forms of participation of the people, as such participation is an element of national legal consciousness, and democracy is an element of national idea and civilization choice of the Ukrainian nation. It is proved that because of this scientific research of expediency and validity of people's participation in the analyzed process is necessary to change the vector in the direction of developing criteria of subjectivity and requirements for the algorithm of practical implementation of such participation;

In addition, based on existing research on research issues, it was determined that there are two main polar points of view, namely: expanding the forms and mechanisms of people's participation in lawmaking, as a manifestation of democratization of socio-political processes; preserving the concept of parliamentarism and the role of parliament as a single legal entity. Our study approved the first point of view, as we believe that achieving maximum efficiency of the law-making process and, consequently, further legal regulation of social processes is possible provided that the principle of legal pluralism is fully implemented, which is possible if people's participation in law-making processes increases;

It was also noted that after the Revolution of Dignity there were significant transformational processes in the scientific perception of the constitutional and legal institution "the right of the people to participate in lawmaking".

Thus, based on a detailed study of the research problem, it was concluded that the current state of theoretical understanding of the right of the people to participate in lawmaking in Ukraine allowed to form a doctrinal basis for determining and content of this independent category of constitutional law.

Key words: lawmaking, democracy, referendum, right of creation, rights of the people.

Вступ. В наш теоретико-методологічного вивчення та практичного втілення конституційно-правового режиму процесу законотворчості в Україні став результатом тривалого історичного шляху розвитку демократичних традицій української нації. Основним ментальним імперативом і компонентом національної правосвідомості є народовладдя та доступ народу до процесів державотворення. Але на відміну від поширення та розвитку інститутів безпосередньо та представницької демократії інститут народовладдя не зміг досягти максимального стану свого становлення. На перший погляд найбільшим досягненням у даному контексті видається інститут референдуму, результати якого можуть характеризуватися як безпосередня воля народу та як форма народовладдя. Однак, необхідно зазначити, що українські фахівці в сфері конституційного права та процесу, науковці в сфері громадянських прав та державотворчих процесів по різному трактують змістовне наповнення «права народу на участь у законот-

ворчості», і критично відносяться до розширення такого права.

У зв'язку з цим, виникла необхідність вивчити головні тенденції та здобутки українських науковців стосовно вирішення проблеми доцільності, допустимості та конституційного правового оформлення права народу на участь у законотворчості.

Мета статті – дослідити стан та перспективи реалізації права народу у законотворчості в Україні як предмет теоретичного осмислення.

Методологія дослідження. Для досягнення мети дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання та методи системного аналізу, діалектичного розгляду явищ, подій і процесів, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, цивілізаційний метод.

Крім того, було застосовано наступні засоби наукового дослідження, а саме: культурологічний, соціологічний, еволюційний, метод філософсько-юридичної герменевтики.

Теоретичну базу нашого дослідження становлять праці вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі історії та теорії держави і права, конституційного та парламентського права. Дослідженню цієї проблематики присвячувалось багато наукових робіт таких вчених: Д. Базилевича, А. Євгенєвої, О. Майданника та І. Средницької.

Основна частина дослідження. Аналізуючи наукові праці вітчизняних вчених на процеси конституційно-правового закріплення права народу на законотворчість потрібно зосередити увагу на таких ключових аспектах: конституційно-правове обґрунтування форм участі народу у процесах законотворчості; рамки та способи включення населення до процесу законотворчості на законодавчому рівні; основні тенденції зміни чи розширення існуючих моделей залучення громадськості до процесу законотворчості в Україні.

У сучасному дослідженні науковців [1; 3] переважають такі погляди, що ідея народної законодавчої ініціативи є не новою в науці конституційного права і була закріплена ще в Конституції УНР від 29 квітня 1918 р., згідно ст. 39, право вносити законодавчі проекти на розгляд Всенародних Зборів з поміж інших суб'єктів законотворчої ініціативи належало «безпосередньо виборцям-громадянам Республіки, в числі не менш 100 тис., писаними заявами, підтвердженими через громади», а також через визнання легітимності підписів в судовому порядку [5, с. 27]. Але звертаючись до історичної об'єктивності, необхідно зазначити, що Конституція УНР не була втілена на практиці, у зв'язку з тим, що УНР як державне утворення було анексовано залишками Російської Імперії, а пізніше було примусово включено до складу СРСР.

У процесі нашого дослідження, цікавими були погляди вчених Ю. Шемшученка і Г. Задорожньої, які зазначали, що право прямої законодавчої ініціативи існував переважно в умовах УНР. Ідея народної законодавчої ініціативи не знайшла логічної об'єктивності в радянських конституціях. Необхідно зауважити, що в Україні за період радянської влади було прийнято чотири Конституції, але жодна з них не визнала право законодавчої ініціативи за народом. Таким чином, можна стверджувати, що конституції, які існували за радянських часів були «квазіконституціями», оскільки заперечували принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову; регулювали відносини між державою і громадянами без належного врахування міжнародних стандартів у галузі прав людини.

Сучасна українська історико-правова традиція характеризує даний період як витіснення національних традицій державності і її нищення. Носіями цих традицій виступали опозиційні сили й борці за відновлення суверенітету і самостійності України.

Зауважимо, що значна кількість вчених мали подібні погляди, щодо того, що народовладдя та право народу на законотворчість є компонентами української державно-правової традиції, яка має давні культурні, демократичні та національні цінності. З часів Київської Русі в народній свідомості почали формуватися демократичні цінності на основі звичаєвих прав, громадського самоврядування та об'єднання заради відстоювання своїх інтересів перед державою і монархом. Це стало фундаментом для подальших демократично-правових конструкцій у національному державотворенні. В основі зазначених фундаментальних цінностей був відхід українського етносу від застарілих форм родоплемінного ладу та розвиток соціальних інститутів прямої демократії для консолідації суспільства заради спільної мети. Закладені в історичному досвіді традиції прямої демократії є основою сучасної трансформації державно-політичної системи України. Пізніше дані цінності набули більш чітких обрисів в таких категоріях конституційно-правової науки як: «народовладдя», «право народу на законодавчу ініціативу», «права народу на участь у законотворчості».

Найбільш загальним визначенням законотворчості є діяльність уповноважених державних органів, а в передбачених випадках – усього українського народу щодо прийняття, зміни або скасування законів України. Але саму законотворчість доцільно розглядати не лише як суто юридичну процедуру, але і як процес, що потребує державного управління та регулювання. Більшість учених розглядають законотворчу діяльність крізь призму теорії та історії держави і права як правовий процес створення закону. Без сумніву, ефективність та дієвість законів залежать від того, наскільки чіткими та узгодженими є норми щодо їх розробки та ініціювання, розгляду та затвердження, але законотворчу діяльність треба розглядати не тільки як правовий, а й як організаційно-управлінський процес, в якому кожний суб'єкт виконує свої функції з метою досягнення цілей і завдань, вироблення засобів та механізмів державного управління, що забезпечують визначальну роль закону в діяльності держави [7; 12].

Консолідована позиція вчених конституціоналістів полягає в тому, що для створення якісних і ефективних законів важливим є дотримання правил законодавчої техніки, які дотепер законодавчо не закріплені, а відсутність науково обґрунтованої концепції правової політики держави, некомпетентність та поспіх законодавчих органів, недотримання наукових основ законопроектної роботи можуть негативно позначитися на всій правовій системі країни [12, с. 366]. Але при цьому, необхідно підкреслити, що в ініціативному порядку законопроекти можуть розробляти також громадяни та юридичні особи, але подання таких законопроектів до Верховної Ради їх розробниками не створює наслідків правового характеру.

Отже, досліджуючи тенденцію та погляди сучасної доктрини конституційного права та процесу на право народу у законотворчості в Україні необхідно враховувати, що цей феномен не є новим, а відтак він не потребує обґрунтування доцільності свого існування, оскільки є елементом національної свідомості, ланцюгом в цивілізаційному зв'язку української нації з європейськими співтовариствами та об'єктивним надбанням державотворчої традиції та української правової думки, що пройшли тривалі шляхи еволюції.

Зауважимо, що «право народу на участь у законотворчості» як конституційно-правова категорія, в наш час не було детально досліджено та не відбулося доктринального обґрунтування і тривалий час є лише одним із напрямком наукових досліджень щодо проблеми ефективності законотворчого процесу.

Аналізуючи наукові дослідження сучасних науковців, було визначено, що вперше право народу на участь у законотворчості визнавалось як елемент прямої демократії тільки в ХХІ ст. Так, наприклад, дослідниця З. Погорєлова аналізуючи законодавчий процес в Україні зазначала, що участь народу в законодавчій ініціативі та законодавчому процесі насправді є більш широкою ніж це законодавчо закріплено, а тому потребує перегляду, насамперед, в контексті удосконалення механізму референдуму [14]. Інший вчений, Н. Задирака, вивчаючи теоретико-методологічне забезпечення процесу законотворчості підкреслює, що право народу в Україні є природним, але не має жодного практичного втілення [4].

Дослідниця І. Лозинська вважає реалізацію права народу на законотворчість поза моделлю представницької демократії ризиком державності для України [9]. А Р. Кабальський у своїх наукових працях, зазначає, що законотворчість необхідно розглядати через призму інструментарію філософського аналізу і підкреслює, що участь народу є беззаперечною але обмеженою через низьку дієвість та ефективність інструментів прямої демократії [6].

А наприклад, Ю. Левенець, у своїх наукових працях визначає, що участь народу в процесі законотворчості

має бути мультимодельною та забезпечувати необхідний рівень зворотного зв'язку між суб'єктом законодавчої ініціативи та реальними результатами регулювання суспільних процесів [8]. Ми погоджуємось з науковою позицією даного вченого, і вважаємо, що розвиваючи її слід заважити на тому, що безпосередня участь народу в процесах створення законопроектів та підготовки їх до слухань у Верховній Раді України (далі – ВРУ) є засобом виправлення сутнісних помилок в механізмах правового регулювання суспільних процесів. Жоден суб'єкт законодавчої ініціативи, закріплений в Конституції України, не має необхідного рівня інклюзивності в суспільні процеси. Такий рівень має безпосередньо народ, який в свої повсякденній діяльності зв'язаний нормами права. Отже ефективність та повнота досягнення ним своїх інтересів та реалізації прав максимально об'єктивно та повноцінно може бути оцінена лише ним.

Необхідно зазначити, що такі вчені, як З. Погорелова, А. Нечипоренко, С. Гусаров, Л. Шипілов є представниками харківської школи конституційного права і тренд їх наукових досліджень чітко виражає необхідність розширення форм участі народу в законотворчому процесі. А наприклад, представники київської та інших шкіл у своїх дослідженнях є обережними, концентруючи увагу на тому що розширення права народу на законотворчу діяльність здатне привести до нових суспільно-політичних ризиків та кризових явищ.

Отже, можемо зробити висновок, що сьогодні не має системного дослідження «права народу на участь в законотворчості» як окремої конституційно-правової категорії. Натомість, така відсутність компенсується доволі змістовним масивом досліджень окремих його елементів, що умовно можна розділити на три великі групи: дослідження, в яких робляться спроби визначити місце права народу на участь в законотворчості власне в самому процесі правотворчості в контексті його суспільно-правового феномену; дослідження, в яких аналізоване право народу визначається складовим елементом безпосередньо процесу законотворчості; дослідження спрямовані на пошук оптимальної та ефективної моделі конституційно-правового забезпечення та практичної реалізації права народу на участь в законотворчості.

Розглядаючи перший масив наукових праць слід зауважити, що їх спільний тренд протягом останніх двадцяти років є незмінним та спрямований на розкриття природи участі народу в законотворчості через поєднання інститутів правотворчості та народовладдя. Основний акцент при цьому вченими робиться на недопустимості надмірного розширення права народу на законодавчу ініціативу та доступу його до законотворчого процесу. Так, вчені В. Журавський та Л. Кривенко визначали народовладдя та його компонент як право народу на законотворчість – через призму становлення і розвитку українського парламентаризму [3]. При цьому останній приходить до доволі категоричних висновків про те, що така участь народу повинна бути обмежена формами представницької демократії. Вважаємо, що акцент виключно на представницькій демократії не є повним та коректним з точки зору розвитку демократичних процесів в глобальному вимірі. На нашу думку, розвиток парламентаризму в сучасній Україні має спрямовуватися в сторону розширення, щонайменше кола суб'єктів законодавчої ініціативи, як невід'ємний елемент правового плюралізму.

Натомість домінуюча позиція початку 2000-х років про те, що народовладдя в аспекті законотворчості повинно обмежуватися представницькою формою демократії через вибори народних депутатів, набуло обрисів політичної необхідності. Власне це пов'язане із невизначеністю практичних механізмів реалізації результатів Всеукраїнського референдуму 2000 року.

Тренд досліджень змінюється лише в період Революції гідності, коли пряме народовладдя набуває практичної

форми та стає реальним інструментом зміни політичного середовища в країні. Так, наприклад, дослідник Т. Дідич [2], визначаючи правотворчість як особливе процесуальне явище в доктринальній площині зазначає, про недопустимість його обмеження виключно формами представницької демократії.

Механізм правоутворення має складний характер та полягає у складних системних соціальних закономірностях, які поєднуються як внутрішніми, так і зовнішніми зв'язками. Правоутворення є результатом впливу комплексу об'єктивних і суб'єктивних, мікро- і макросоціальних факторів. Такий механізм є досить узагальненим, але, для появи нової норми права або зміни наявної норми права у суспільстві повинні з'явитись відповідні передумови, які проявляються у суспільних відносинах. Власне це і відбулося в 2013-2014 рр., а тому народовладдя та участь народу в управлінні державою, саме через законотворчість набули нового теоретико-методологічного обґрунтування.

Так, Н.М. Оніщенко через суспільно-політичні реалії розглядає право народу на участь у законотворчості. При цьому дослідником інтерпретується таке право як сутнісний елемент процесу законотворчості як філософсько-правової категорії [12, с. 367]. Необхідно зазначити, що вчений хотів довести, що участь народу допустима на різних етапах законотворчості, у зв'язку з тим, що саме через народовладдя розкривається аксіологічний вимір права та лише в такий спосіб формування правосвідомості як елементу цивілізаційного вибору української нації.

На наш погляд, розглядаючи аналізоване право народу через призму визначення місця такого права в процесах правоутворення, слід зауважити на тому, що народ є єдиним носієм суверенітету та влади. В свою чергу правотворчість – це владно-управлінський процес, який впливає в подальшому на регулювання суспільних відносин, а також на повноту реалізації народом своїх конституційних прав, а отже і на повноту володіння ним владою та недопустимість її узурпації політичним керівництвом країни. З таких позицій участь народу у законотворчих процесах є об'єктивною необхідністю в контексті захисту ним свого титулу на владу, а тому потребує не обґрунтування допустимості, а пошуку механізмів правового закріплення з метою максимізації ефективності практичної реалізації такого права.

Право народу на участь у законотворчості, в якості предмету наукового дискурсу в контексті елементного складу процесу законотворчості, розкривається більшістю дослідників як потенціал для підвищення ефективності законодавчого регулювання суспільних процесів. Але науковці доходять консолідованого висновку стосовно того, що такий потенціал повинен набути відповідний рівень конституційно-правового забезпечення. Так, А. Ришелюк зазначає, що відсутність відповідного нормативно-правового регулювання є об'єктивним в силу відсутності потреби еволюційного розвитку такого механізму правотворчості [4]. З таким висновком на момент 2004 року можна погодитися, у зв'язку з тим, що фактичні зламні процеси в правосвідомості українського народу та розрив із тоталітарним минулим прийшли як раз на цей історичний період. Крім того, не слід забувати і власне конституційні процеси 2003-2004 років, коли були спроби зміни Основного Закону.

І хоча критичний аналіз законодавства 2000-х років не давав відповіді на питання форми, моделі та навіть інструментів подальшого закріплення результатів прямої правотворчості в законодавстві України, висновки вченого започаткували формування відповідного методологічного базису в доктрині конституційно-правової науки.

Згодом ця проблематику вивчав у своїх наукових працях О. Петришин [13, с. 11] та І. Руденко. Так, О. Петришин підкреслює, що участь народу в процесі законотворчості

є проявом народовладдя, а отже основою демократичної, правової, соціальної держави. А І. Руденко піднімає питання про закріплення на законорачому рівні конкретних форм прямої правотворчості [15, с. 176].

Інші вчена В. Голубовська бачить таку участь народу в доступі до процесу обговорення законопроектів виключаючи при цьому інші форми прямої правотворчості [1]. Така відсутність єдності серед науковців щодо бачення проявів та форм практичної реалізації права народу на участь у законотворчості суттєво сповільнює процес формування доктрини конституційно-правової науки в даній площині.

На наш погляд, важливою є мультимодальність такого права, відсутність обмежень для його прояву за винятком тих, як представляють суспільне значення чи мають ризики для національної безпеки та суверенітету України, як наприклад такі форми плебісциту, які номінально підпадають під критерії референдуму, але фактично мають гібридну неправову природу, як це мало місце із подіями 2013-2014 рр.

Таким чином, проаналізований вище масив наукових пошуків в контексті визначення сутності права народу на участь у законотворчості як елементу безпосереднього законотворчого процесу демонструє об'єктивну та невідворотну еволюцію такого права в бік розширення форм його практичної реалізації. Це право є не декларативним, а реальним оскільки сформувалося в якості суспільного запиту української нації на доступ до управління державними правами, зокрема через процеси законотворчості.

Наступним логічним кроком є аналіз наукових пошуків вчених щодо визначення ефективних форм та методів конституційно-правового забезпечення права народу на участь у законотворчості.

Крім того, необхідно зазначати, що на даний час вчені не мають єдиних поглядів щодо повноти форм конституційного закріплення аналізованого права народу, але погоджуються про оптимізацію законодавчого забезпечення утилітарності референдної демократії.

Так, активну участь в дослідженні теоретичних засад та проблем конституційно-правового регулювання форм народовладдя в Україні брали також Ю. Мірошниченко [10] та В. Німченко. При чому останній обґрунтував, що референдум як форма народовладдя потребує конституційного врегулювання, а існуюча в Україні модель його законодавчого забезпечення є неефективною [11, с. 235].

Так, наприклад, вчений В. Купрій, у своїх наукових дослідженнях розкриваючи особливості методологічного забезпечення процесу конституційної правотворчості, як засобу розширення участі народу в законотворчих процесах через внесення відповідних змін до Основного закону [7]. Ми погоджуємося з даною точкою зору, оскільки удосконалити чи взагалі детермінувати право народу на участь у законотворчості можливо лише за допомогою уточнення положень самої Конституції України.

Власне, інститут народної законодавчої ініціативи є поширеним у багатьох європейських державах та полягає в можливості громадян ініціювати, у визначеній Конституцією кількості, конституційні або законодавчі зміни через внесення законопроекту до законодавчого органу або винесення його на референдум. Але обмежувати право народу на участь в законотворчості виключно процесом законодавчої ініціативи ми не вбачаємо доцільним.

4. Висновок. Таким чином, сучасний стан теоретичного осмислення права народу на участь у законотворчості в Україні дав змогу сформувати певне доктринальне підґрунтя для детермінації та змістовного наповнення цієї самостійної категорії конституційно-правової науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голубовська В.С. Законотворча діяльність в умовах розвитку інформаційного суспільства. *Правова інформатика*. 2013. № 4(40).
2. Дідич Т. О. Правоутворення як особливе процесуальне явище: питання теорії. *Право і громадянське суспільство*. 2013. Вип. № 2. С. 74–82.
3. Журавський В. С. Становлення і розвитку українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). Київ : Парламентське вид-во, 2002. 274 с.
4. Задирака Н. Ю. Теоретико-правові питання законотворчості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 16 с.
5. Задорожня Г. В. Законодавчі повноваження українського народу. *Юридичний вісник*. 2009. № 3 (12). С. 25-30, с. 27–28
6. Кабальський Р. О. Нормативність права як предмет філософського аналізу : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого. 2008. 197 с.
7. Купрій В. М. Методологія дослідження процесу конституційної правотворчості (законодавчого конституційного процесу). *Конституційноправові академічні студії*. 2017. Вип. 2. С. 37–50.
8. Левенець Ю. А. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: моногр. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 455 с.
9. Лозинська І. В. Правотворчість у правовій державі : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2012. 175 с.
10. Мірошниченко Ю. Теоретичні засади та проблеми конституційно-правового регулювання форм народовладдя в Україні. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 329–335.
11. Німченко В. Референдум як форма народовладдя потребує конституційного врегулювання. *Право України*. 2013. № 6. С. 235-241.
12. Оніщенко Н. М. Сутність і зміст сучасної правотворчості у теоретико-методологічній та філософській інтерпретації. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. 2017. Вип. 77. С. 366–368.
13. Петришин О. Народовладдя – основа демократичної, правової, соціальної держави. *Право України*. 2009. № 6. С. 4–11.
14. Погорелова З.О. Законодавчий процес в Україні : проблеми теорії і практики : дис. на канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого. 2004. 221 с.
15. Руденко І. В. Поняття, зміст і сутність законотворчості. *Вісник Одеського національного університету*. 2012. Т. 17. Вип. 1-2. С. 176–185.